

Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒԻ ¹⁾

6. Պարսից բաժնին մէջ:

Մինչ Սահակ յունական բաժնին մէջ յաջողութեամբ կուրախանայր, Պարսից բաժնին գործեր վատթարէն վատթարագոյնը կը յառաջանային: Մապուհ պարսիկ թագաւորը իւր տկարութեամբ և անկարգութեամբ ամենէն անարգուած էր. Համազասպ սպարապետի մահումը նախարարք անգլուխ մնացած էին (Խոր. 142), իշխանութեան մէջ անիշխանութիւն էր կատարեալ: Մապուհ անտանելի կացութենէն ազատելու համար հօրը հիւանդութիւնը պատճառելով 419-ին դարձած էր ի Պարկաստան իւր իշխանութեան չորրորդ տարին, տեղը պարսիկ զօրագլուխ մը թողլով: Նախարարաց մաս մը Ներսէս ձիճրակացիի գլխաւորութեամբ զօրագլուխը սպաններ էր, և ալ ևս գլուխ և իշխանութիւն չունէր երկիրը: Մապուհի դառնալէն քիչ ետքը մեռած էր Յազկերտ, Մապուհ ալ սպանուած էր (Խոր. 146), և եղբայրը Վաւմ թագաւոր հռչակուած 420-ին, և հայերէն վրէժ լուծելու խորհուրդներ կորոճար (Խոր. 148):

Միակ անձը որ այսպիսի շփոթ պարագայից մէջ կարենար լուծման կերպ մը գտնել և յաջողցնել՝ Սահակն էր, բայց նա ալ բացակայ էր: Նախարարք միացան Սմբատ Բագրատունիի գլխաւորութեամբ և յատուկ պատգամաւորներ լղեցին առ Սահակ, զի ի մէջ նոցանցեալ ի միաբանութիւն հաւաքեսցէ զամենեսեան» (Խոր. 156): Անհնար էր Սահակայ դիմադրել յուսալից զրոյցներ ալ կային թէ Վաւմ հեռու չէր գոհացում տալու ոճով վտանգը դարմանելու նպատակէն: Սահակ

¹⁾ Յետ Ելումայ 1902 № 5

յունական բաժնին մէջ թողուց Մեսրովպը իբր կաթուղիկոսական տեղակալ կայսերական հրովարտակով ճանցուած հայրապետական իշխանութիւնը շարունակելու։ Այդ պաշտօնը կը ցուցնէ թէ Մեսրովպ եպիսկոպոսական աստիճան ստացած էր։ Թէպէտ և վարդապետական կոչման գերազանցութեան շնորհիւ աւելի այդ տիտղոսը կը կրէր, ինչպէս մինչև վերջին ատեններ մեր եպիսկոպոսները ու նոյն իսկ պատրիարքներն ալ սովորութիւն ունէին գործածելու իսկ քաղաքական գործոց համար ալ օգնական թողուց Սահակ իւր կրտսեր թոռները, Հմայեակն ու Համաղասպեանը, և ինքն Վարդանայ և պատգամաւորաց հետ դարձաւ Այրարատ երկիրը։

Վաղարշապատ հասնելուն պէս հրաւէր կարդաց բոլոր նախարարներուն, և նախ անոնց մէջ համաձայնութիւն գոյացնելէ ետքը հաւանութիւն առաւ Վռամշապուհի Արտաշէս որդին թագաւորեցնել, որ մօտ 18 տարեկան եղած էր։ Վաթողիկոսին և նախարարաց կողմանէ Սմբատ Բագրատունի և Վարդան Մամիկոնեան զեսպան ընտրուեցան, և կարեւոր թուղթերով Վռամայ ներկայացան, որ զկնի քննութեանց և պայմանաց հաճեցաւ Արտաշէսի թագաւորելուն, անոր անուան պահուիկ կոչումն ալ սասանական Արտաշիր անուան փոխելով և հարկաց վերակացութիւնն ալ անոր յանձնելով։ Շապուհ պարսկին մեկնելէն յետոյ Յ տարի անիշխանութեան մատնուած էր երկիրը, և եթէ ոչ երկրին աւերիլը և ամալանալը, գոնէ պարսիկ գտնձուն վնասը մտադրութեան արժանի եղած էր, «զի պակասեալ լինէին հարկք արքունի» (Խոր. 148)։ Յռամեայ անիշխանութեան մէկ տարին Յազկերտի վերջին տարին համբելով, երկուքը կը մնան Վռամայ առաջին տարիներուն և Արտաշիրի թագաւորելը պէտք է գրուի 422-ին։ Որովհետև Սահակ էր որ բնիկ Արշակունի պետ մը ունենալու խորհուրդը յառաջեցուց, ինքն կերպով մը Արտաշիրի երաշխաւոր և խնամակալ նկատուեցաւ։

Մեսրովպ յունական բաժնին մէջ իւր պաշտօնը արդիւնաւոր կերպով շարունակեց, բոլոր գաւառաց մէջ դպրոցներ և տեսուչներ հաստատեց, ալլ պատմութիւնք շատ քիչ մանրամասնութիւններ հասուցած են մեզ։

Գնիթ Տերջանցի, գաւառին եպիսկոպոսը, Սահակայ նախկին աշակերտներէն և Բիւզանդիոն գացող պատգամաւորներուն ուղեկիցը, իւր վիճակին վերականգնող հաստատուեցաւ, որ է ուսումնական գլուխ և վարժարանաց տեսուչ: Նոյն պաշտօնով Եկեղեցաց գաւառին մէջ զրուեցաւ Դանան Եկեղեցացի, գուցէ և սա նոյն վիճակին եպիսկոպոս (Խոր. 162): Անկէ անցաւ Մեսրովպ ի Շաղգոմբ կամ Շատգոմբ (Խոր. 162), Սպերի մօտ, որ է այժմեան Մասաթտէրէ, և զոր ի զուր ոմանք Թորգոմի հովիտը կարծեցին: Այս տեղ շրջանաւորեաց զվարդապետութիւնս առելոց խմբիցն» (Խոր. 162), որով կը ցուցուի թէ Շաղգոմբ վարդապետներ հասցնելու տեղ մը եղաւ, և իրաւամբ կրնամք ողջունել Շաղգոմոց Վարդապետանոցը՝ իբրև ազգային Դարեւանքներուն անդրանիկը: Առնդ Վանանդեցի և Ենովք Սպերցի Մեսրոպի հեռանալէն ետքը Շաղգոմոց վերականգնութիւնը վարեցին:

Յատուկ աշխատանք մըն ալ ունեցաւ Մեսրովպ յունական բաժնին մէջ Բորբորիտոն կամ Բորբորիտոս կոչուած հերետիկոսներուն հետ, որոց նկատմամբ յատուկ յանձնարարութիւն ըրած էր Ատտիկոս պատրիարք կամ համոզել կամ հալածել (Խոր. 156): Սահակ այդ գործն ալ Մեսրովպի թողած էր (Խոր. 158), և սա ալ քննութիւններ բացաւ, աղանդաւորք բանտի, կապանաց և այլ տանջանաց մատնուեցան, և ապա խանձեալ և մրեալ և պէսպէս խայտառականօք նեղեալ երկրէն հալածուեցան (Սոփ. 15): Որչափ և հաւատոյ յանցաւորաց համար մարմնաւոր պատժոց զրութիւնը ընդհանրապէս մերժուած և իբր միջնադարեան հաւատաքննութիւն մեղադրուած լինի, սակայն ստոյգ է թէ նախնի դարերուն մէջ կալսերական իշխանութիւնք այդ միջոցները գործածեցին, և նոյն օրինաց հետեւողութեամբ էր որ յունական բաժնին մէջ մերոնք ալ յոյն պատրիարքին յանձնարարութեանց գործադիր լինել ստիպուեցան:

Մեսրովպ Հայոց գիրը կազմելէն ետքը, գործոյն մասնագիտութիւնը ստացած լինելով, ըստ ազգային պատմչաց, զրացի Վրաց և Աղուանից համար ալ տառեր կազմեց: Վրաց այբուբենի գիւտը հաւանաբար տ-

ւելի կանուխ է Վռամշապհոյ կենդանութեան ժամանակ: Այդ մասին իրեն գործակից ունեցաւ Ջաջա վրացին և Մովսէս եպիսկոպոսը, և վայելց Բակուր թագաւորի օգնութիւնը: Իսկ Վրաստանի հայ դպրոցներու վերակացու նշանակուեցան այս երկրորդ այցելութեան առթիւ Տիրայր Խորձենացի և Մուշէ Տարոնեցի որոց անունը լիշեցինք գիրի գիւտին առաջին աշխատութեանց մէջ: Իսկ Աղուանից աթուրքենի կազմութեան համար քաջալերող եղան Արսիւղ թագաւոր և Երեմիա եպիսկոպոսապետ, և վերջինս Ս. Գրոց թարգմանութիւնն ալ կատարեց (Կոր. 19): Իսկ գործակից եղաւ Բենիամին Աղուան զոր առ այս յղեց Մեսրոպին Սիւնեաց նոր և երիտասարդ նախարարն Վասակ: Աղուանից աշխարհին մէջ հայ դպրոցներ ալ բացուեցան և անոնց վերակացու դրուեցաւ Յովնաթան Սիւնի: Բայց օտար աթուրքէններու խնդրոյն նկատմամբ ի դէպ է նոցա լեզուներն ալ ուսումնասիրել և սեփական աւանդութիւնն ալ զննել, մեր ազգային պատմութեան գրածին ճշտութիւնը որոշելու համար:

Մեսրոպ իւր պառօտը շարունակելով Վրաց և Աղուանից կողմերէն դարձաւ ի Գողթն իւր առաջին քարոզութեանց գաւառը: Շաբիթ իշխանի որդին Գիտ մեծընդունելութիւն ըրաւ և իւր երկրին մէջ ալ դպրոցներ բանալ տուաւ (Կոր. 14, Խոր. 162): Սիւնեաց նահանգին մէջ Վասակ իշխան զօրաւոր կերպով օգնեց դպրոցներու բազմանալուն, որոց վերակացութիւնը ստանձնեց Անանիա Սիւնի, նահանգին եպիսկոպոսը (Կոր. 14): Բալասական գաւառն ալ աղանդաւորաց բոլն եղած էր, այնտեղ ալ հասաւ Մեսրոպ, դպրոցներ ալ բացաւ և անոնց վերակացութիւնը յանձնեց Մուշեղ եպիսկոպոսին: Գարդմանոց երկրին մէջ ալ նոյնը ըրաւ Մեսրոպ՝ Խուրս իշխանին ձեռնտուութեամբ: Վերջապէս Տաշրաց Աշուղա իշխանէն ալ հրաւիրուեցաւ և բացած դպրոցները յանձնեց Սամուէլ եպիսկոպոսի: Ասոնք ամենքն ալ Սահակայ նախկին աշակերտներէն էին, որք իրենց եպիսկոպոսութեան վրայ փալ մը կը նկատէին դպրոցներու վերակացութեան պաշտօնը:

Վերջապէս Մեսրոպ հովուական և ուսուցչական

պտոյտէն յետոյ կը դառնայ յԱյրարատ յողջոյն հայրապետին և ի շնորհաւորութիւն նորապսակ թագաւորին։ Սահակ առժամեայ հանդարտութիւն մը կը վայելէր, և իւր սիրական զրական աշխատութեանց կը պարապէր և թարգմանութիւններով կը ճոխացնէր լեզուն ու եկեղեցին (Կոր. 20)։ Մեսրոպ ուրախութեամբ պատմեց ունեցած յաջողութիւնները, Սահակ իւր ճիգերը, և երկու ամուլք մտածեցին ևս քան զէս ընդարձակել զրական գործունէութեան ասպարէզը, ճոխացնել նորանոր թարգմանութիւններով, և լեզուն զարգացնել ծաղկեալ լեզուներու հմտութեամբ և յարաբերութեամբ։ Այդ նոր ճիգերը կսկսին Արտաշիւրի թագաւորութեան ժամանակ, բայց բարեացապարտն Վռամշապչոյ տնայիտան զաւակը բնաւ մաս չունի այդ գեղեցիկ ջանից մէջ։ Նոր որոշման արդիւնքն է ընտրելագոյն աշխատողներ յղել ուսմանց զանազան կեդրոնները։ Յովսէփ Պաղնայի և Եզնիկ Կողբացի կը ղրկուին Եդեսիա, ուր քանի մը մանր աշխատութիւններէ ետքը կը խորհին մեկնել աւուանց հրամանիչ, և հելլեն դպրութեանց սիրով Բիւզանդիոն կանցնին (Խոր. 164, Կոր. 21, Սոփ. 16)։ Նոյն միջոցին Յովհան Եկեղեցացի և Արձան Արծրունի կը յղուին ի Կեսարիա, բայց ասոնք ալ Բիւզանդիոնի ճանպտան ձեռք կառնուն։ Այն տեղ կը հասնին ևս Ղևոնդ Վանանդեցի և Կորիւն Պատմաբան որք ուղղակի Բիւզանդիոնի համար որոշուած էին։ Վեցեքին ի միասին բաւական տարիներ կաշխատեն այն տեղ յունական ուսմանց և թարգմանութեանց։ Իրենց երիցագոյնը Ղևոնդն է, այլ Եզնիկ կերեւի ամենուն խնամողն ու յանձանձիջը (Կոր. 21, Սոփ. 17)։ Գրուած է թէ Մաքսիմիանոս պատրիարք մեծ ընդունելութիւն ըրաւ այդ վեցերուն (Խոր. 164), սակայն Սահակ և Մեսրոպ այդ աշակերտները յղեցին Արտաշիւրի թագաւորելէն քիչ ետքը 424-ին, երբ տակաւին պատրիարք էր Ատտիկոս իրենց մեծ բարեկամը, որուն հայ ծագում ալ կուտան օտար հեղինակներ (Thierry)։ Ատտիկոս մեռաւ 426 ին, և իրեն յաջորդեց Սիսինիոս, և 2 տարի ետքը 428-ին Նեստոր, և 3 տարի ևս ետքը Նեստորի նշովուելուն վրայ ընտրուեցաւ Մաքսիմիանոս 431-ին. այնպէս որ Մաքսիմիա-

նոս միայն աշակերտաց դարձին ասեն կրնայ անոնց գիւրութիւններ և պատուասիրութիւններ ընծայած լինել:

Արտաշիրի ժամանակին անդորրութիւնը շատ վաղանցուկ եղաւ, իբր մեծամեծ փոթորկին կարապետոյ հանդարտութիւն: Սահակայ և Մեսրոպայ խաղաղական վաստակք վեր ի վայր եղան յանկարծ. Մեսրոպայ իւր սովորակաւնին համեմատ խոյս տուաւ քաղաքական շօինդէն, և կրօնաւորական և գրական առանձնութիւնը ձեռք առաւ: Սահակ պաշտօնին բերմամբ և հոգւոյն եռանդեամբ մտաւ արեւմտի յորձանաց հոսանքին և արիւթեամբ մրցեցաւ մինչև վերջը, վտանգներ անցուց, վիշտեր կրեց, միայն հոգին իւր երկնային խաղաղութիւնը չկորսնցուց: Արդէն ութսնամեայ էր Սահակ երբ փոթորիկը սկսաւ բարձրանալ և զօրանալ:

7. Սահակայ արսորուիլը

Նահանջ տարւոյ ձախողութեան աւելորդապաշտ կասկածը հանրացած է ժողովրդոց մէջ, Հայկական տոմարը 4 տարին անգամ մը նահանջ օր չունի հռովմէական տոմարին նման, այլ Հայկայ շրջանին 1460 տարիներու 365 նահանջ օրերը կը գումարուին, և արտաքոյ շրջանի ամբողջ նահանջ տարի մը կը կազմուի: 427 օգոստոս 12 ին կսկսէր Հայկայ երկրորդ շրջանին, նահանջ տարին որ պիտի աւարտէր 428 օգոստոս 10-ին, և նահանջներուն նահանջն եղաւ այն տարին, և ագգային պատմութեան սղբելեաց ողբալի թուականը:

Արտաշիր 18 տարեկան թագաւորեր էր 422-ին, անտի 5 տարի անցեր էր, պատանին ինքնզինքն առաջնորդող երիտասարդ մը եղեր էր, և այլ ևս Սահակայ խոհական խնամակալութեան և խրատաւորութեան լուծէն ալ զինքն օգտտ կգգար, պարկեշտ հետեւողութեան ձիրքն ալ կորուսած՝ անառակ անկարութեան կերպարանն առած էր կատարելապէս: Ամեն տեսակ անկարգութիւնք կը պատմուին Արտաշիրի վրայ, մինչև նախարարաց իսկ անտանելի լինել, որոց միւս կողմէ աշխարհային կենտոց լաւ վարպետներ լինելն ալ լայտնը:

է: Նախարարք իրենց մէջ խորհելով և խորհրդակցելով ստուար մեծամասնութիւն կը կազմեն Արտաշիւրի դէմ, որ զնա գահադուրկ ընեն գերիշխան պետութեան վրձ-
ուով: Հարկաւ քաղաքական ձգտմանց և անձնական շահուց գրգռներն են Արտաշիւրի անկարգութեանց դէմ ձայները զօրացնողը, այլ պէտք է մանր հետազոտութեամբ գտնել անոնք, զի պատմութիւնն ո՛չ լայտնի անուն կուտայ և ո՛չ լայտնի պարագայ կը չիշէ:

Նախարարք կուգն որ Սահակ ալ իրենց հետ միաբանի, և ալստեղ կսկսի արիասիրտ ծերունւոյն աննկուն գիմադրութիւնը, զոր գեղեցիկ կը նկարագրեն ամեն պատմագիրք և ներբողաբանք իբրեւ Սահակալ մեծ հոգւոյն գերազանց հանդէսը: Այս խնդիրներով կանյնի նահանջ տարւոյն առաջին կէսը. 427 -- 8 ձմեռը (Փրպ. 58—70):

Նախարարք յառաջ կը բերեն Արտաշիւրի զեղծումները, Սահակ կը խրատէ «փոքր մի տանել թերութեան առնն» (Խոր. 172, Փրպ. 63), մինչև որ հնար լինի յուղղութիւն բերել: Նախարարք գործած անօրէնութիւնները կը դիզաբանեն, Սահակ չուրանար պատմուածները. «ոչ առ սուտս ունիմ գձեզ, (Խոր. 172. Փրպ. 60), բայց դարմանը անհնար չկարծեմ: Նախարարք ուրիշ դարման չեն գիտեր բայց եթէ գահընկէց ընել (Փրպ. 60), Սահակ համբերութեան կը յորդորէ և աղօթից և սիրոյ զօրութիւնը կը քարոզէ (Փրպ. 63—65): Նախարարք կը պնդեն. «մեզ քան զայդ ոչ իմանալ ինչ է և ոչ առնել» (Փրպ. 60), Սահակ կը լիշեցնէ որ ուրիշ Արշակունի իշխան չունին Արտաշիւրի տեղ դնելու համար: Նախարարք պատրաստ են «պարսիկ ածել ունող աշխարհիս» (Խոր. 172), Սահակ կը սոսկալ ալգ պատասխանէն, և քրիստոնէական ոգւով և պօղոսեան սկզբունքով կը խրատէ անհաւատից առջև դատուելէ խորշել (Փրպ. 67): Նախարարք անշարժ են իրենց մտաց մէջ և դարձեալ այն առաջարկութիւնները կը կրկնեն. Սահակ կառաջարկէ «զելս իրացն գտանել կայսերն Յուռաց Թեոդոսիւս» (Խոր. 172): Սահակ կրցած էր գոհ լինել վերջին անգամ կայսրէն ընծայուած դիւրութիւններով, բայց նախարարք գիտէին թէ նախարարական

ազատութիւնք Պարսիկներէ ընդունուած են, այլ կայսերական օրէնքներէ մերժուած: Կուզեն ամիսներով երկնցած խնդիրը վերջացնել, և բացարձակապէս կը պահանջեն որ Սահակ իրենց հետ միանայ, այլ Սահակ վերջնական պատասխանը կուտայ. «Ինչ քաւ լիցի մատնիչ լինել» (Փրպ. 66), և կը յաւելու թէ ընտրած դատաւորնին աւելի չար է քան ամբաստանուած անձը:

Նախարարք սպառնալիքներու կանցնին. «Եւ մեք կամեցուք և քեզ դքահանայանալ մեզ» (Խոր. 174, Փրպ. 67). Սահակ կը լռէ և ակնարկով միայն կը լայտնէ թէ սպառնալիքներ ալ իւր միտքը չեն փոխեր: Ծանր է ապաքէն հակառակութեանց վիշտը, այլ ծանրագոյն է իւրայնոց և սիրելեաց հարուածը: Սահակ կը տեսնէ թէ ինչ վտանգի կը դիմեն նախարարք և կարող չլինիր չար խորհուրդը խափանել: Այս տագնապներու մէջ կանցնէ նա բաւական օրեր, ստէպ առանձնացած, և հազիւ հայրապետանոցի եպիսկոպոսունք և երիցունք և սարկաւադունք վայրկենական սփոփանքներ կրնան ագդել նորա սրտին (Փրպ. 62):

Նահանջ տարւոյն դարունը բացուեցաւ և դաւադիր նախարարներ «միաբանեալ գնացին» (Փրպ. 70) առ Վռամ, և Արտաշիւրի և Սահակայ դէմ սկսաւ չարախօսել թէ են «դՅունովք ելեալ խորհրդով» (Խոր. 174): Վռամ արդարադատութեան ձև ուզեց բանեցնել և հրամայեց որ ամբաստանեալք ներկայանան: Արտաշիւրի և Սահակայ հասնելէն ետքը երկուքը առանձին քննեց, որք իրենց հաւատարմութիւնը ջատագովեցին, այլ Վռամ կուզէր առիթէն օգտուել, թէպէտ օգտակար կը դատէր Սահակայ պաշտօնին վրայ մնալը եթէ հաւանէր նախարարներուն հետ համաձայնիլ: Սուրէն Պահլաւը միջնորդ դրաւ, այլ Սահակ ոչ սպառնալիքներով փոխուեցաւ, և ոչ վարձու խոստումներէ հրապուրուեցաւ: Վերջապէս «ի բազմամբօխ ատենի» Արտաշիւր դատուեցաւ և գահընկէց եղաւ (Փրպ. 75), և Վեհմիհրջապուհ պարսիկ Հայոց մարզպան անուանուեցաւ Արտաշիւրի 6-րդ տարին, 428 ամառուան միջոցին (Խոր. 128, Փրպ. 76):

Նոյն պատճառով Սահակ ալ կաթուղիկոսութենէ

զրկուեցաւ և արգելուեցաւ ի Պարսկաստան, և նախարարք որ անդ կը գտնուէին կաթողիկոս ուղեցին միակեկեղեցականը որ յանձն առած էր դաւադիր նախարարաց ընկերանալ, և Վսուէր բանս անհանձարս և առաւել աղտեղիս քան զամենայն նախարարս» (Փրպ. 70): Սուրմակ, Բզնունեաց գաւառի Արծկէ աւանէն, երէց մը կըսուի սովորաբար. բայց որ և է աննշան երէց մը չէր կրնար նախարարաց գլուխ դառնալ և հայրապետական աթոռ բարձրանալ, մինչ տակաւին դադարած չէր ժառանգական իրաւանց գաղափարը: Սուրմակ կըսուի «ի տոհմէ քահանայից գաւառին» (Փրպ. 70), ուրիշ տեղ վիճակի տէր եպիսկոպոս մը կը սեփնուի (Խոր. 186) տոհմային յաջորդութեան իրաւամբ (Խոր. 178): Տեսանք արդէն թէ Բզնունեաց եպիսկոպոսութիւնը Աղբիւնոսի վիճակն էր (Արծ. 67). և դիւրին կը լինի հետեւցնել թէ Սուրմակ նոյն ինքն Մանազկերտացեաց տոհմէն էր, և երբ Սահակայ պաշտօնանկութեամբ Պարթևական տոհմը կը դադարէր, դարձեալ Մանազկերտացեաց տունը կանցնէր ի յաջորդութիւն աթոռոյն:

Սահակայ պաշտօնանկութիւնը և Սուրմակայ ընտրութիւնը իրաւաբանական տեսակէտէ վերիվերոյ նկատուած ատեն, կրնայ օրինական գործողութեան մը կերպարանը ունենալ. արժանաւորութեանց խնդիրէն անկախաբար: Փոփոխութիւններ կրնան կատարուիլ ազգի կամօք և վեհապետի հաստատութեամբ, սակայն Սուրմակ երբէք իբր հայոց կաթողիկոս ճանչցուած չէ, և Սահակայ կաթողիկոսութիւնը անխափան շարունակուած է մինչև իւր մահը: Գլխաւոր պատճառն է եկեղեցականութեան կամքն ու քուէն, որ երբէք ո՛չ Սահակայ պաշտօնանկութիւնը և ո՛չ Սուրմակայ ընտրութիւնը ուղեց վաւերացնել, թէպէտև Սուրմակ՝ Վեհմիհրջապուհ մարզպանին հետ կըցաւ Վաղարշապատը գրաւել երբ Սահակ Պարսից բանտին մէջ փակուած կը մնար: Հայ եկեղեցականութեան գլխաւորութիւնը անցած էր մեծամասնութեամբ Սահակ Մեսրոպեան հարիւրոց ձեռք և իրենցմէ էին շատ եպիսկոպոսներն ալ: Երբ Սահակ չկայր, Մեսրոպայ անոր բնական ներկայացուցիչն էր, և նովին իսկ Մեսրոպայ եպիսկոպոսական խմբին գլուխ (Խոր.

180) և բացակայ կաթողիկոսին տեղակալը կը նկատուէր: Սուրմակ թէպէտ աթոռն ու հասոյթները գրաւած, բայց տկար կը զգայր զինքն, և այդ տկար դրից յուսահատութիւնն էր որ զինքն բռնութեանց և անիրաւութեանց կը յորդորէր, բայց անով իւր նախարարական բարեկամներն ալ իրմէ կը հեռացնէր:

Սուրմակ տարին չկրցաւ լրացնել և նախարարք իրմէ ձանձրացած (Փրպ. 77), ուրիշ կաթողիկոս մը ուղեցին Վառամէն (Խոր. 178), որ յարմար սեպեց օտարազգի մարզպանին քով օտարազգի կաթողիկոս մըն ալ դնել ներքին երկպառակութիւնները վերջացնելու համար: Նոր կաթողիկոսն եղաւ Բրքիշոյ Ասորի, որուն ընտրութեան ոչ եկեղեցական տարրը մտնակցեցաւ և ոչ ազգային մարմինը: Բրքիշոյ դուրսէ եկաւ իւր գաւառակիցներով, իւր և նոցա ընտանիքներով լեցուց հայրապետանոցը, և լոյծ և թոյլ կեանք մը մտցուց այնտեղ, ուր և ոչ ընտանեկան սուրբ կեանքը մուծած էին թէ Պարթեւազարմ և թէ մանազկերտացի կաթողիկոսները (Փրպ. 80, Խոր. 178, Սահ. 32): Բրքիշոյ եկաւ 429-ին և 3 տարի միայն կրցաւ մնալ իւր դրից մէջ:

Որչափ և Մեսրոպայ կը ջանայր հաւատոյ և վարդապետութեան և կրօնից և սրբութեան պաշտպանութիւնն ընել, համաձայնութեամբ եպիսկոպոսական դասուն, այլ անտանելի էր իրենց Բրքիշոյի կեանքը, և նախարարք այլ գայթակղած էին նորա ընթացից վրայ (Խոր. 178): Վերջապէս որոշեցին մերժել զԲրքիշոյ, և Վառամի դիմելով յայտարարեցին. «ոչ են կարգք նորա և վարք ըստ կարգի մերոյ աշխարհի ուսման» (Փրպ. 81): Օտար վեհապետաց համար կրօնական պաշտօնէից փոփոխուելը, գանձուելիք տրոց և նուիրաց կարեւորութենէ աւելի նշանակութիւն չունի, և Բրքիշոյն փոխելն ալ Վառամի համար դժուարութիւն չունէր:

8. Աքսորէ դառնալուն.

Ազգին մեծամասնութիւնը ամենայն փափաքանօք Սահակայ դարձը կուգէր, և Մանէճ Ապահունի և Սպան-

գարատ Արշարունի այդ նպատակով Պարսից արքունիք ղրկուած էին: Ուրիշներ ալ Սահակայ դարձը խնդրելով միայն, թագաւորին կամքին կը թողուին կաթողիկոսութեան կէտը. և ասոնց պատգամաւորներն էին Վաչէ Արծրունի և Հմայեակ Աշոցեան: Յունական բաժնին կողմանէ պատգամաւոր եկեր էր Հաւուկ Կուկառեճցի յոյն բգեշխին հաւանութեամբ, որպէս զի Սահակին հրաման տրուի իրենց կողմը անցնիլ: Մեսրովպ և եպիսկոպոսներ յանուն եկեղեցական ուխտին լղած էին Տիրուկ Զարիշատցի քահանայն, յատկապէս Սահակայ կաթողիկոսութեան համար աշխատելու: Վռամ վճռեց Բրքիշոյի պաշտօնանկութիւնը, շնորհեց Սահակայ ազատութիւնը, այլ չուզեց բոլորովին նմա յանձնել աշխարհին կրօնական գլխաւորութիւնը: Կաթողիկոսութիւնը բաժնեց և լոկ հոգեւորական և զուտ կրօնական իշխանութիւնը Սահակի թողուց, պահանջելով միանգամայն որ հանդիսապէս հաւատարմութեան երդում տալ: Սահակ գոհացուց Վռամը սքանչելի ատենաբանութեամբ, մերժեց նորա նուէրները, միայն անժառանգեալ նախարարաց, զորօրինակ Մամիկոնեանց և Կամսարականաց, իրաւանց վերահաստատութիւնը խնդրեց, և նախարարաց գահնամակին վաւերացմամբ մարզպանին քմահաճոյքին չենթարկուելնին պահանջեց և ընդունեցաւ (Խոր. 182), և 432-ին դարձաւ նորէն Հայոց երկիրը:

Քանիցս դիտել տուած եմք թէ հայրապետութիւնը լոկ կրօնականէն զատ, արտաքին և ազգային և քաղաքական գործունէութիւն ալ ունէր, և այս մասերն եղան զորս Վռամ զատեց, և կաթողիկոս անունով տեղակ մը կրօնական մարզպանի յանձնեց, դարձեալ օտարազգի մը ընտրելով յայդ պաշտօն, որ եղաւ Տմուէլ Ասորի: Սորա գործերը պիտի ըլլային. Ա. Ընկերել մարզպանին. Բ. Կալի վերայ բաշխից հարկաց. Գ. Ի վերայ դատաստանաց. Դ. Ի վերայ այլ աշխարհական կարգաց (Խոր. 180): Տմուէլ կատարելապէս Բրքիշոյ մըն էր իւր կեանքով և ընթացքով, բայց ազգն այլ ևս մտադրութիւն իսկ չէր դարձներ անոր, զի նա լոկ մարզպանին համար կաթողիկոս էր, իսկ ազգն իւր կաթողիկոսը ու հոգեւոր պետը կը ճանչնար Սահակը: Վաղարշապա-

տու հայրապետանոցը մնացած էր Շմուկէլի, ուստի Սահակ նոր հայրապետանոց մը բացաւ Բաղուանայ Ս. Յովհաննէս վանքին մէջ, Նպատ լերան ստորոտը, Տըր-դատայ մկրտութեան տեղը, որ է այժմեան Ալաշկերտի Իւչքիլիսէ կոչուած վանքը: Բայց Եջմիածնի կաթողիկէ տաճարն ալ Շմուկէլի թողուած չէր, որովհետեւ Սահակ Մեսրոպը խարսխեաց յեկեղեցւոյն կաթողիկէ որ ի Վաղարշապատ քաղաքի» (Խոր. 186): Այս կերպով Մեսրոպ կաթողիկոսական տեղակալի պաշտօնը կը վարէր հոգևորական գործոց համար, և այս տեղակալի պաշտօնը զոր ստանձնեց Մեսրոպ նախ յունական բաժնին համար, անկէ ետքն ալ շարունակեց վարել Սուրմակայ և Բրքիշլոյ օրով, պահեց մինչև իւր կեանքին վերջը:

Շմուկէլի թողուած աշխարհական գործոց մէջ էր եկեղեցական կալուածոց և հասութից մատակարարութիւնը, որ շատ լարմար էր Ասորիին ագահութեան: Օգտուելով այն իրաւունքէն զոր հայրապետանոցը կը վայելէր դատարկ աթոռոց հասութիւնները գանձելու, Շմուկէլ չէր ներեր վախճանեալ եպիսկոպոսներու տեղ նորեր ձեռնադրել և շատերն ալ չնչին պատճառներով կը զրրկէր և կը հալածէր և իրաւունքները ինքը կը գանձէր: Այսչափ եպիսկոպոսաց մէջէն միայն Սուրմակ Բցնունեաց եպիսկոպոսը և նախկին հակաթոռը Շմուկէլի պաշտպանութիւնը կը վայելէր և իւր վիճակը ընդարձակելու միջոց կը գտնէր (Խոր. 186):

Նոր կերպւորան մը ստացաւ դարձեալ երկիրը Սահակայ դառնալէն յետոյ, իրաւ խաղաղութեան և երջանկութեան միջոց չէր, բայց գոնէ տանելի վիճակ մըն էր: Վեհմիհրջապուհ մարգպանն ալ չարոգի կեղեքիչ մը չէր, և կարծես թէ պարսիկ լուծը սիրելի ընել տալու հրահանգ ունէր: Շմուկէլ միայն դրամական ագահութեան հետամուտ երկրին գործերուն վրայ ազդեցութիւն իսկ չունէր. և նոյն իսկ Վաղարշապատի մէջ ժողովրդեան միխթարիչը Մեսրոպ էր: Սահակ Բագրեւանդայ մէջ կենդրոնացած, այլ 84 տարեկան հասակին ներելուն չափ կը շրջէր ժողովուրդը միխթարելու, և իւր նախկին աշակերտաց բազմութիւ խումբը հզօր

ձեռնտու էր կրօնական և ուսումնական զարգացման նպաստելու:

Մեծ շփոթութիւն մը պատահած էր այս միջոցին քրիստոնէութեան մէջ: Նեստոր Գերմանիկցին 428-ին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք ընտրուելով առիթ ունեցած էր մոլար վարդապետութիւն մը քարոզել մարգեղութեան վրայ, մի Գրիստոսը երկուքի բաժնելով: Եկեղեցին վրդովուեր էր և 431-ին Եփեսոսի սուրբ ժողովը նզովեր էր զՆեստոր, և Մաքսիմիանոս անցեր էր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան: Հայք հազիւ թէ լսեր էին այս եղելութեանց պատմութիւնը, սակայն այն վեց թարգմանիչք որք կը գտնուէին ի Բիւզանդիոն կրցեր էին ի մօտոյ տեղեկանալ ճշմարտութեան: Իրենց փափաքը և Մաքսիմիանոսի լորդորը փութացուցին իրենց Կարճը, և 433 ին տսենները մեկնեցան Բիւզանդիոնէ: Աւոնդ և Եզնիկ, Յովհան և Յովսէփ, Արձան և Կորիւն, ի միասին առած էին Եփեսոսի ժողովական վճիռները և կանոնները, նմանապէս Ս. Գրոց ընտրելագոյն օրինակ մը (Խոր. 166), զորս բերին և մատուցին Սահակայ և Մեսրոպայոյ, մինչ սոքա կը գտնուէին Տարոնոյ Աշտիշատը, թերևս նաւասարգի աշխարհատօնին առթիւ: Աշտիշատայ մէջ Սահակ իւր սեփական կալուածին մէջ կը լինէր և իւր սիրելի Մամիկոնեաններուն մօտ: Սուրբ գրոց օրինակէն հնարաւոր օգուտը քաղելու համար Սահակ լրացած թարգմանութեան նոր քաղաքացութիւն մը ըրաւ Եզնիկի օգնութեամբ (Կոր. 21, Սոփ. 18), որ և հայ թարգմանութեան վերջնական օրինակը եղաւ:

Իսկ Եփեսոսեան վճիռք ծառայեցին իբրև կանոն հաւատոյ, մանաւանդ որ Եփեսոսի մէջ նզովեալ Նեստորականք աւելի համարձակութիւն գտեր էին Ասորւոց մէջ, և Իրաս Եգեսիոյ և Թէոդորիտոս Կիւրոսի և Բարձումա Մժընայ եպիսկոպոսներ յայտնապէս Նեստորականաց կողմը կը պաշտպանէին: Եւ որովհետև Նեստորի անունը զգուշիկ եղած էր՝ Թէոդորոսի Մոպսուեստացւոյ գործերը կը սփռէին Ասորւոց և Հայոց լեզուներով (Կոր. 25, Սոփ. 26), որոց նկատմամբ ժողովական վճիռ չէր արձակուած: Չը մոռնանք որ Շմուէլի

Ասորւոյ պատճառաւ բոլոր Ասորիք մեծ համարձակութիւն ունէին Հայոց մէջ: Սահակ նկատողութեան առաւ Թէոդորոսի Մոպսուեստացւոյ գիրքը (Սահ. 148), և յատուկ ժողով ալ գումարեց յԱշտիշատ 435 ին. (Կալ. Ա. 68. Peltin Ա. 220), և նշանաւոր ճառ մըն ալ խօսեցաւ այն տեղ (Ջամջ. Ա. 527), և Թէոդորոսի վարդապետութեան վտանգն ու սխալը ցուցուց. և հայրապետութեան մէջ և շուրջը զգուշութեան համար թուղթեր գրեց (Սահ. 139), և ժողովական թղթով նոյնը ծանուց Պրոկղ պատրիարքին որ 434 ին յաջորդած էր Մաքսիմիանոսին, և Թէոդորոսի գիրքէն օրինակ մըն ալ լղելով և ուղիղ վարդապետութիւնն ալ յայտնելով կարեւորը ընել յանձնարարեց (Սահ. 137): Ժողովական թուղթը տանողներն եղան Ղևոնդիոս և Աբերիոս ըստ օտարաց (Կալ. Ա. 70), առաջինը ծանօթանունն է, բայց երկրորդը աղաւաղեալ կերևի:

Լիբերատոս Կարթագինեցի կը գրէ թէ հայք ճշմարտութիւնը սորվելու համար Պրոկղի դիմեցին (Կալ. Ա. 70), սակայն աւելորդ բացատրութիւն է: Նախնի հայրապետք չէին քաջուեր իրարու հետ փոփոխ յարգանաց և փոխադարձ պատուասիրութեանց մէջ առատանալ, և խնդրուածոյ ձեով բացատրել ինչ որ թելադրութեան նպատակաւ կը գրէին: Հետեւապէս աւելորդ կը դատեմք նաև ոմանց երկիւղածութիւնը, որ այս ոճէն գայթակղելով Հայոց թղթոյն վաւերականութիւնը մերժեցին (Ա. Միք. 39. 40): Պրոկղ յարմար պատասխանը տուած է Հայոց ըստ օտարաց, և մեր մէջ ալ կը յիշատակուի թուղթ Պրոկղի առ Հայս, զոր գրեց ձայնակցութեամբ Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ և Ակակայ Մելիտինեցւոյ (Խոր. 166), ևս և Յովհաննու Անտիօքացւոյ (Կալ. Ա. 70): Պրոկղի պատասխանը բերողներ եղան դարձեալ Ղևոնդիոս և Աբերիոս:

Հայոց նամակի օրինակ մը հրատարակուած է Սահակայ և Մաշտոցայ անունով (Սահ. 137) իբր պատասխանի առ Պրոկղ: Սահակայ և Մեսրոպայ թուղթը կը յիշատակէ ևս Խաչիկ կաթողիկոս Արշարունի (Ասող. 193): Հայոց նամակ մը յառաջ բերուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ 553-ի ժողովոյն մէջ, զոր Յոյնք և Լատինք իբ-

ըն Հինգերորդ տիեզերական չը պատուեն, և մայիս 17-ի նիստին մէջ Հանդիսապէս կարդացուեցաւ, և նկատուեցաւ իբրև փաստ ուղղափառութեան ընդդէմ Թէոդորոսի Մոսպոլեստացւոյ։ Ասոնց զննութիւնը մեր նպատակէն դուրս է, այլ Սահակայ Համար փառք է մոլորութիւն մը կանուխէ մատնացոյց ըրած լինելը և իւր կարծեաց հետեւելով Գոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն նոյն մօլար գրութիւնը դատապարտելը։

Երբ այդ թղթակցութիւնք արտաքնոց հետ յարաբերութիւնները նորոգեցին, Սահակ և Մեսրոպ պատանեացին նոր խումբ մը ալ լոյել իրենց աշակերտներէն թէ կրօնական և թէ լեզուական ուսմանց մէջ զարգանալու։ Եփեսոսի ժողովոյն առթիւ Աղեքսանդրիոյ զբարոցին համբաւը ալ աւելի բարձրացած էր, և մեծին Կիւրղի շնորհիւ եղած էր Աղեքսանդրիա իսկապէս «Հիմն և արմատ ուղղափառաց, տարամբժող հերձուածողաց» (Ողբ Եղես. 115), և Սահակ ու Մեսրոպ որոշեցին Աղեքսանդրիա զրկել այդ երկրորդ խումբը։ Այս անգամ նախադասուեցան աւելի երիտասարդներ՝ որք իրենց կրթութիւնը գիրի գիւտէն ետքը սկսեցին և ազգային դպրութեամբ սնած կրնային ըսուիլ։ Խորենացւոյ մէջ «զմեզ առաքեցին» խօսքերով պանծացողներն եղան ընտրեալները, սակայն «նուններ լիշուած չեն տնտեղ»։ Սահակայ ներքողաբանը հարեւանցի և խառն կը լիշէ քանի մը անուններ, որոց մէջ կը գտնեմք Մովսէս Խորենացին, Մամբրէ Խորենացին, Դաւիթ Ներքինացին, Եղիշէ Պատմաբանը և Աղսն Արծրունին, և այլք բազումք, յաւելուածով։

Ասոնց հետ լիշուած են նաև Եզնիկ Կողբացի, Յովսէփ Պաղնացի, Արձան Արծրունի և Մուշէ Տաւրոնցի. սակայն առաջին երեքը նոր դարձած էին Բիւզանդիոնէ և չորրորդը ձերաբոյններէն մին էր, և հաւանական չէ որ Աղեքսանդրիա գացող նորերուն ընկերացած լինին։ Իսկ Աղեքսանդրիա գացողներ երբ ժամանակ մը այնտեղ ուսանելէ յետոյ Ելլադա պիտի անցնէին, իրենց մէ ռմանք ալեկոծութեամբ Իտալիա ինկան և Հռովմայեցիցին, վերջէն Աթենք հաւաքուելով, անտի ալ Բիւզանդիա անցան (Խոր. 172), և երբ հայրենիք հա-

սան Սահակ ու Մեսրոպ ալլևս կենդանի չէին (Սահ. 18):

Այդ գործոց վրայ շատ չանցաւ և 437-ին մեռաւ Շմուէլ իւր պաշտօնավարութեան 5-րդ տարին (Խոր. 186): Ասոր վրայ նախարարներ համամիտ և համաձայն խորհրդով դիմեցին Սահակայ որպէս զի հայրապետական իշխանութիւնը ամբողջութեամբ ստանձնէ և ազգին պաշտօնական գլուխը լինի: Սահակ արդէն 89 տարեկան ծերունի էր և նախարարք զօրաւոր անձի մը պէս կը վստահէին իրեն, և կը խոստանային իսկ իւր թոռները ազգովին կաթողիկոսութեան ժառանգ ընդունել և արքունի հրովարտակով հաստատել տալ: Բայց Սահակ իրեն համար տարիքին տկարութիւնը դիմադրեց և իւր յաջորդութեան համար կանուխէն տեսած տեախըը պատմեց, զոր մեք իւր տեղը բացատրեցինք, և իմացուց թէ աստուածային կամօք դադարած է Լուսաւորչեան սերունդից կաթողիկոսութիւնը: Սահակայ այդ դիմադրութիւնը պատճառ եղաւ որ հայրապետութիւնը ժամանակ մըն ալ պահեց այն բաժանեալ ձեւը, որ մտեր էր Սուրմակի օրով և պաշտօնական դարձեր էր Շմուէլի ժամանակ: Հարկաւ եպիսկոպոսներ և նախարարներ իննսնամեայ ծերունին թախանձած ատեննին այդ բաժանումն ջնջելու նպատակը ունէին, բայց նպատակին չհասան: Հոգեւորական գործոց իշխանութիւնը Սահակի վրայ մնաց. ալլ արտաքին գործոց յաջորդութիւնը բաց էր, եպիսկոպոսներ ու նախարարներն ալ Սահակէ զատ մէկը դնելու հետամուտ չէին: Սուրմակ Մանազկերտացին առիթ գտաւ և արքունեաց հետ ունեցած լաւ յարաբերութիւններէն օգտուելով, նորէն կաթողիկոսական պաշտօնը ձեռք ձգեց և Շմուէլի յաջորդեց 437-ին (Յովհ. 76, Ասող. 77) և 6 տարի ևս պաշտօնավարեց, մինչև իւր մահը ինչպէս իւր կարգին պիտի ցոյց տամք:

9. Մահն ու թաղումը:

Սահակայ բազմավիշտ և բազմարդիւն կենաց վերջը հասեր էր և Շմուէլէ քիչ ետքը վախճանեցաւ նա Քրջանիկ մահուամբ 439-ին: Վերջին ժամանակները բո-

լորովին տկարացած էր իննսնամեայ ծերունին «Հիւանդութեամբ մահուա» (Խոր. 188), որ կենսական զօրութեանց սպառելուն հետեւանքն է. այլ ևս չէր կրնար ջրջիլ, բայց ամեն կողմերէն կուգային Բագրեւանդաց վանքը նորա աստուածաբուլի խօսքերուն կարօտը զգացողներ: Վռամ մեռաւ այն օրեր, 439 յունիսին, և Յազկերտ յաջորդածին պէս պատերազմի պատրաստութիւններ սկսաւ Բագրեւանդայ վանքը վառնդի մէջ էր, զի այդ հովիտն էր պարսիկ բանակներուն սովորական ճանպարհ: Աւելի հանդարտ տեղ մը քաջաւելու և աւելի հովասուն բնակութիւն ունենալու համար, գուցէ և վերջին օրերը սիրեցեալ Աշտիշատի մէջ լինելու փափազով, Սահակայ հետ եղողներ ուզեցին զինքը Բագրեւանդայ վանքէն հանել: Այլ Սահակայ տկարութիւնը օրէօր կը ծանրանար և Արածանայ հովիտէն Բագրեւանդայ դաշտը ելածնուն պէս, պարտաւորութեան Բլուր գիւղը հանգչել, հիւսիսակողման լեռներուն ստորոտը, այժմ Եահնիթէփէ կոչուած գիւղը, և այն տեղ աւանդեց երանելին իւր հոգին, իւր ծննդեան տարեդարձիւ ըստ հայկական տոմարի:

Սահակայ մահուան թուականին համար կարծիքներ կը տարբերին, և պատճառը՝ Սասանեանց յաջորդութեան վրայ եղած կարծեաց տարբերութիւնն է, և մէկ մըն ալ պատմիչներուն երկդիմի բացատրութիւնը: «Մինչև ցսկիզբն ամին երկրորդի Յազկերտի» (Խոր. 189), և «ի սկզբան ամին երկրորդի Յազկերտի» (Փրպ. 114), խօսքերը՝ երկրորդ Յազկերտ ալ կրնան իմացուիլ, երկրորդ տարի ալ: Սակայն «Յառաջնում ամի Յազկերտի» (Կոր. 25), և «Յառաջնում ամի երկրորդ Յազկերտի» (Սոփ. 27), խօսքերը՝ առաջինները կը պարզեն և երկրորդ Յազկերտին առաջին տարին իմանալ կը թելադրեն: Նոյն իսկ Մեսրոպայ վեց ամիս ետքը «Յառաջնում ամի երկրորդ Յազկերտի» (Կոր. 29) մեռած ըսուիլը կը ցուցնէ թէ Սահակ Յազկերտի երկրորդ տարին մեռած չկրնար ըսուիլ:

Իսկ Յազկերտ երկրորդի թագաւորութեան տարին թէպէտ շատերէն պարզապէս 439-ին կը դրուի, այլ նշուածքէ ճիշտ հաշուով կը դնէ պարսկական այն տար-

ւոյն մէջ որ 438 օգոստոսէն 439 կը հասնի, և այն ալ նոյն տարւոյն տասներորդ ամսուան մէջ որ 439 յունիսի կը պատասխանէ. և մեք ալ լաւագոյն կը սեպեմք այդ կարծիքը ընդունել: Ամեն պատմագիրք կրօնն թէ Սահակ մեռաւ նաւասարդի 30-ին, որ իւր ծննդեան տարեդարձն էր, և այս օրն ալ շարժական տոմարի հաշուով կիյնայ 439 սեպտեմբեր 7-ին հինգշաբթի օր, ինչպէս ներբողաբանն ալ կը լիշէ (Սահ. 35), թէպէտ ոչ Կորիւն, ոչ Փարպեցի և ոչ Խորենացի շաբթուան օրը չեն լիշեր և յետագայ դարերու հեղինակի մը խօսքէն ալ փաստ չկրնար կազմել, բայց բերանացի պահուած աւանդութիւն մը ենթադրելն ալ անհնարին չէ: Միւս կողմէ ստուգէ որ 439 սեպտեմբերը ալ ևս Յագկերտի առաջին տարին չէ ըստ տոմարին Պարսից, քանի որ նոյն տոմարով իւր առաջին տարին իբր երկու ամիսէ բաղկացած պիտի մնայր, ըստ որում դիտուած է որ թագաւորք տարեգլուխէ տարեգլուխ տարի հաշուելով, առաջին տարւոյն կոտորակը իւր ամբողջ տարի նկատելու սովորութիւն ըրած էին: Մեք 439 սեպտեմբեր 7 թուականը կընդունիմք իբր Սահակայ մահուան ճիշտ օրը, քանի որ միւս կողմէն Յագկերտի թագաւորելէն իրական առաջին տարին էր:

Սահակայ մարմինը թաղուեցաւ յԱշտիշատ Տարոնոյ, որ ոչ միայն սեփական կալուած էր Լուսաւորչեան տոհմին, այլ և Մամիկոնեանց գաւառին մէջ կը գրտնուէր, և որ ի մանկութենէ անտի սիրելի եղած էր Սահակայ: Հայրապետին աշակերտներէն միայն Երեմիա սարկաւագապետ, և ազգականներէն միայն Տոդրիկ իշխանակինն Վարդանայ յանուանէ կը լիշուին այս պարագային: Այդ երկուքը հոգացին յուղարկաւորութեան կարգադրութիւնը, և եկեղեցականաց և ազատորերաց և ժողովրդականաց եռանդուն բազմութիւն մը քանի մը աւուրց շարունակ ճանապարհորդութեամբ փոխադրեց Սահակայ մարմինը Բագրևանդայ Բլուր գիւղէն մինչև Տարոնոյ Աշտիշատ աւանը, Տալար և Ապահունիք և Հարք (Անթէպ և Մալաղկերտ և Պուլանդզ) գաւառներէն անցնելով: Սահակայ առաջին շիրմին նկարագիրը չունիմք, այլ մինչև ցայժմ պահուած գերեզ-

մանը կից է Աշտիշատայ լուսաւորչաշէն մայր եկեղեցւոյն: Այժմեան Տէրիք գիւղին մօտ կը տեսնուին տակաւին մայր եկեղեցւոյն և իւր վանատան հիմերուն գիծերը, և անոնց մօտ ցած ու նեղ, անշուք և անարգ և հտդիւ մարդաշափ բարձր նկուղ մը կայ կամարաշէն, և անոր մէջ կոշտ ու սեցած և կիսովի պատին խռնուած քարի մը տակ կը հանգչին ազգին և եկեղեցւոյն լեզուին և գրականութեան ամենամեծ երախտաւորին, Ս. Սահակ Մեծ հայրապետին ոսկերքը: Ուրիշ կողմնակի քար մըն ալ կայ, և այդ ալ Սահակայ զստեր Սահականոյշ կամ Անոյշ իշխանուհւոյն, կամ ըստ ոմանց Վարդանայ կնոջ Դստրիկ իշխանուհւոյն գերեզմանն է, թէպէտ ժողովուրդը սխալմամբ Սահակի թոռ Վարդայ զստեր Ս. Շուշանիկի գերեզմանը կը կարծէ, մինչ Սրբուհւոյս մահն ալ գերեզմանն ալ Տփղիսի մէջ եղած է, և մինչև հիմայ ալ պատուով կը պահուի քողաքին միջնաբերդի մէջ:

Ս. Սահակ որ իրաւամբ Մեծ կը կոչուի, վերջին շառաւիղ եղաւ լուսաւորչեան տոհմին, և վեցերորդ և վերջին հայրապետ նոյն ցեղէն. ապրեցաւ 90 տարի 348-էն 439, և կաթողիկոսութիւն վարեց իբր 52 տարի 387-էն 439, առանց աքսորանաց տարիները զեղեւլու. միակ աղբիկ մը ունեցաւ, որ թերևս իրմէ առաջ ալ վախճանեցաւ, ինչպէս վախճանած էր փեսայն Համազասպ սպարապետը: Երեք թոռներ թողուց, այլ ասոնցմէ միայն Հմայեակի ճիւղը շարունակութիւն ունեցաւ և պահեց իգական ճիւղի մէջ լուսաւորչեան տոհմին շարունակութիւնը: Սահակ իւր մահուանէ առաջ իւր թոռներուն թողած էր իւր տոհմային կալուածները: Տեսանք որ նախարարք պատրաստ էին Վարդանի կամ Հմայեակի վրայ դարձնել նոյն իսկ կաթողիկոսութեան ժաղանգութիւնը: Ներբողաբաններուն կը թողումք Սահակայ անդուգական արգիւնքները բարձրացնել: Հայ գրականութիւնը ինքնին կոթող մըն է յաւերժական, և այն միայն բաւական է ըսելու թէ Սահակ մահկանացու ծնեալ անմահ զիւրն լիշատակ եթողա (Խոր. 188): Նոյն իսկ իւր մահուան տարիէն սկսաւ ազգը նորա լիշատակը տօնել արժանապէս (Կոր. 26):

10. Ս. Մեսրոպ եւ Թարգմանիչք

Երբ Սահակ վախճանեցաւ Սուրմակ արդէն ձեռք անցուցած էր կաթողիկոսութեան պետական մասը, այլ Սահակի սեփական եղող հոգեւոր մասը անոր չանցաւ, և Մեսրոպ որ արդէն Վաղարշապատու մէջ այդ մասը կը վարէր Սահակայ անունով, մահուանէ ետքն ալ նոյնպէս շարունակեց, և այս պատճառաւ շատեր Մեսրոպը կաթողիկոսական տեղակալ կը ճանչնան, և ոմանք նոյն իսկ կաթողիկոսաց ցուցակին մէջ անցուցին նորա անունը. այլ լոկ տեղակալները կաթողիկոսական շարքին մէջ դնել օրէն չէ: Մեսրոպայ պաշտօնավարութիւնը հաւաստեալ է, «Զվերակացութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ տանէր», և «Բազում թողութա խրատագիրս և զգացուցիչս ընդ ամենայն գաւառս առաքէր» խօսքերով (Կոր. 26): Այլ յոյժ համառօտ եղաւ այդ միջոցը: Մեսրոպ ինքն ալ յոյժ ծերացած էր, Սահակէ միայն քանի մը տարեկան կրտսեր ըլլալով. ամուսկցին կորուստն ալ կարեւոր խոցեց նորա սիրտը, և մէկէն երկինք փոխադրուելէն ետքը, միւսը չհանդուրժեց երկիր մնալ, և միայն հինգ ու կէս ամիս յետոյ, և հայկական տոմարով միւսնոյն ոտրւոյն մէջ, Մեհականի 13-ին (Կոր. 26, Փրպ. 117, Խոր. 190), որ է 440 փետրուար 17, շաբաթ օր, վախճանեցաւ մեծ վարդապետը Վաղարշապատու պաշտօնատեղւոյն մէջ, մեր հաշուով 86 տարեկան: Ականատեսք կը պատմեն (Կոր. 27) թէ լուսատեսիլ նշաններ երևցան մարմնոյն վրայ, և արժանի էր իսկապէս այդ փառաց, նա որ ամբողջ ազգի մը միտքը լուսաւորեց գրութեան տառերը հնարելով:

Թաղման տեղը նշանակութիւն ունի մեծ մարդոց համար, և Մեսրոպայ գերեզմանին տեղը խնդրոյ նիւթ եղաւ: Ոմանք կուգէին իւր ծննդավայրը տանել ի Հացեկաց Տարոնոյ, ուրիշներ իւր առաջին հիմնարկութեան տեղը ի Մասրեփանք Գողթան, ուրիշներ կուգէին թողուլ իւր պաշտօնատեղւոյն մէջ ի Վաղարշապատ: Յովսէփ Հոդոցմեցի և Թաթիկ Բասենցի, իւր աշակերտներ որք մօտ կը գտնուէին չկարացին խնդիրը իւրովի պարզել: Վահան Ամատունի նոր հազարապետ ընտրուած

էր Պարսիկներէն, այսինքն է մարգպանի մօտ ներքին և քրիստոնեայ օգնական մը: Նա իւր ազդեցութիւնը գործածեց և Հմայեակ Մամիկոնեանի հաւանութիւնն ալ ընդունելով, Մեսրոպայ մարմինը փոխադրեց իւր մօտակայ գիւղը, որ է Օշական աւան Արագածոտն գաւառի:

Երեք տարի (Կոր. 27), կամ լաւ ևս երեք ամիս (Սուփ. 34) լետոյ, Ամատունի յատուկ տաճար կանգնել տուաւ Ս. Մեսրոպայ գերեզմանին վրայ. գեղեցիկ յօրինուածով ականատեսներու նկարագրութեան համեմատ. և խորանին ներքեւ «գնրբոյն հանգիստն» յօրինեց (Կոր. 27): Այդ տաճարը դարերէ լետոյ կանգուն էր տակաւին, բայց կիսաւեր և անշքացեալ, և մեզի մօտ ժամանակներու մէջ Գէորգ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսը փոյթ տարաւ նորակերտ և փառաւոր եկեղեցի մը շինել. և յաջողեցաւ իսկ զայն լրացնել ամենայն ջրեղութեամբ: Խորանին ներքեւ ստորերկրեայ մատուռ մը կայ, որոյ մէջ տեղն է Ս. Մեսրոպայ գերեզմանը, նոր ժամանակի ընդարձակ արձանագրութեամբ մը, իսկ գերեզմանին ուղղութեամբ ճիշտ վերեւը, այլ բեմին վըրայ կը մնայ սուրբ սեղանը, և սեղանին վրայ կը բարձրանայ եկեղեցւոյ կաթողիկէն: Երանի թէ նոյնչափ մըն ալ Ս. Սահակի գերեզմանին վրայ գտնուէր:

Ս. Մեսրոպայ գրական արդիւնքներէն, ի բաց առեալ նոյն ինքն տառերը, գրեթէ ոչինչ որոշակի մեր ձեռքը չգտնուիր: Ժամագրքին ճակատը իւր անունն ալ կայ, բայց չեմք գիտեր թէ որ կտորն է իւրը: Ծիսարանը Մաշտոց անուն կը կրէ, բայց ոչ միայն ծիսական կարգադրութիւնք հայրապետական իշխանութեան կը պատկանին, այլ և շատ հաւանական է, որ Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոսին անունէն ծագած է այդ տնուանակոչութիւնը: Շարականոցէն ապաշխարութեան հարցերը Մեսրոպայ կը վերագրուին Տաթևացիէն, և մատենագրական զննութիւնք ալ շատ դժուարութիւն չեն յարուցաներ, բայց իբր աներկբայ չեն հաստատուիր: Վերջապէս գրուած է թէ սկսած էր «ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմազիմիս ի լուսաւորութենէ և ի հիւթոյ գրոց մարգարէա-

կանաց կարգել և յօրինել (Կոր. 21), սակայն ասոնցմէ ալ բնաւ մեր ձեռքը հասած չկայ Ոսկեդարու անանուն թարգմանութիւններէն մաս մը հարկաւ Մեսրոպի կը պատկանի, բայց որոշել և հաւաստել անհնար է:

Երբ Սահակ և Մեսրոպայ վախճանեցան իրենց յաջորդ թողուցին ընտիր աշակերտաց բազմաթիւ խումբ մը, որք մեծաւ մասամբ եպիսկոպոսութեան հասած էին կամ կարևոր տեղեաց վերակացու եղած: Սահակայ աշակերտք 60 եղան (Խոր. 122), և Մեսրոպայ 40 (Սահ. 9.), բայց հարիւրին անուններն ալ չունիմք, պատմութիւններն ալ մութ են: Խօսից կարգին քանիներ յիշեցինք և քանիներուն ալ գործերը լետագայ տարիներու մէջ կը յիշուին, ուստի իւրաքանչիւրին վրայ յատուկ պատմական քաղուածոյներ տալ աւելորդ կրկնութիւն կը դառնամք: Մինչև հիմայ յիշատակուածները, պատմական պարագայից կարգով հետևեալներն են:

1 Յովհան Եկեղեցացի	14 Եղնիկ Կողբացի
2 Յովսէփ Պաղնացի	15 Արձան Արծրունի
3 Տիրայր Խորձենացի	16 Կորիւն Պատմաբան
4 Մուշէ Տարօնեցի	17 Տիրուկ Զարիշատցի
5 Ղևոնդ Վանանդեցի	18 Մովսէս Խորենացի
6 Գնիթ Դերջանցի	19 Մամբրէ Խորենացի
7 Դանան Եկեղեցացի	20 Դաւիթ Ներքինացի
8 Ենովք Սպերցի	21 Եղիշէ Պատմաբան
9 Բենիամին Աղուան	22 Աղան Արծրունի
10 Յովնաթան Սիւնի	23 Երեմիա սարկաւագապետ
11 Անանիա Սիւնի	24 Յովսէփ Հոգոցմեցի
12 Մուշեղ Բալասական	25 Թաթիկ Բասենցի
13 Սամուէլ Տաշարի	26 Վահրիճ Խաղունի ևս

այդ կարգէն պէտք է համրուի, զի իբր գրագէտ անձ ընտրուեցաւ առաջին գրական պաշտօնին:

Սահակ-Մեսրոպեան խմբին, կամ ինչպէս կը կոչեմք, Ոսկեդարու Թարգմանչաց խմբին երկասիրութեանց հետազօտութեան ալ չեմք մտնել, զի բազմադիմի նիւթերով և բազմակնճիւռն խնդիրներով մատենագրական զննութեանց պարագալողներուն յատուկ ասպարէզ կը կազմեն: